

VARGA PATRIK ZSOLT

MSc-hallgató, Vezetés és Szervezés szakágon

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

MSc-student of Leadership and Organisation program,

University of Pécs Faculty of Business and Economics, Pécs, Hungary

ORCID: 0009–0008–3370–8087

email: patrik.varga96@gmail.com

A PÉCSI NÁDOR SZÁLLÓ TÖRTÉNETE A PIACGAZDASÁG KORÁBAN (1845–1941)

THE HISTORY OF THE NÁDOR HOTEL OF PÉCS DURING THE ERA OF MARKET ECONOMY (1845–1941)

ABSTRACT

In this study, I will present the Nádor Szálló of Pécs, one of the most famous hotels of the city from 1845 to 1941. The Vendégfogadó a Nádorhoz built in 1846, emerged as part of the local hospitality system as traditional inns. The guesthouse fully met all aspects of contemporary hospitality, satisfying the expectations of the time. The Nádor was a precursor to the first modern hotels of Pécs. It offered a range of services that were unusual in rural hospitality at that time. Through its owners, the hotel implemented numerous innovations that set it apart from other inns as well. Unfortunately, by the turn of the century, its condition had deteriorated, and its traffic declined due to the changing consumer habits and the spread of competitors. Its first renovation took place in 1902. Following a comprehensive modernization, the Nádor Szálló was revived, becoming the most famous and well-known hotels of Pécs. However, the life of the hotel did not become orderly. Despite initial successes, during the period of World War I, the Serbian occupation of Pécs, the first economic depression, and World War II, the hotel faced numerous challenges.

Keynotes: Pécs, economic history, market economy, hotel history, Nádor

Kulcsszavak: Pécs, gazdaságtörténet, piacgazdaság, szállodatörténet, Nádor

1. Bevezetés

Tanulmányomban a pécsi vendéglátás egyik kiemelkedő szálláshelyének, a Nádor Szállónak a történeti fejlődését mutatom be. A Nádort két helyi polgár, Stopfer Márton és Schönherr Eduárd építtette 1845–46-ban, amivel megteremtették a város első, mai értelemben vett, modern szállodáját. A Nádorról már sokan, sokfélét írtak. Számos szakirodalmi munka segítette kutatásomat, amelyekből a pécsi vendéglátás, azon belül is szállásadás, szállodaipar képe bontakozott ki előttem; ebben az ágazatban később el tudtam helyezni a szálloda történetét. A szálló életútjának kronologikus rendje Trebbin Ágost könyve alapján könnyen követhető. Már Antalffy Gyula reformkori leírásában is olvashatunk a Nádorról, amely kiinduló állapotot Kovács Lajos 2000-es könyve egészíti ki, néhány fontosabb állomást megemlítve. Fontos információkkal bírtak a 2010-ben kiadott Pécs Lexikon tárcái és leírásai, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár

Baranya Vármegyei Levéltára által kiadott tanulmányok is. A szálloda és a pécsi vendéglátás kapcsolatát a korabeli sajtó jól egészíti ki; segítségével a mindennapos működésbe láttam bele. A Pécsi Napló, a Pécsi Figyelő, a Dunántúl és egyéb helyi- és országos sajtó hasábjait a hungaricana.hu és az ADT adatbázisok segítségével értem el. A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárában végzett kutatásom révén pedig a Nádor sikerességére utaló iratokat találtam építési tervek, fennmaradt hagyatéki leltárak stb. formájában. A szállodáról alkotott teljes képet számos múzeumi és egyéb forrás egészítette ki. Kutatási tevékenységemet három fő szakmai kérdés mentén folytattam. Egyrészt, érdekelt, hogy miben mutatkozott meg a Vendégfogadó a Nádorhoz, vagyis a Nádor modernitása Pécssett a korabeli vendéglátásban. Másrészt, hogyan hatott a Nádor Szállóra a dualizmus majd 50 éves gazdasági fellendülése? Végül pedig, miként működött a Nádor a világháborúk közötti időszakban?

2. A pécsi gazdaság és vendéglátás jellegzetességei a 19–20. században

Pécs 1780-tól szabad királyi városi rangra emelkedett, amivel jelentősen megnövekedett gazdasági szerepe a régióban. A város olyan jogosítványokhoz jutott, – napi piac-, heti-, havi- valamint országos vásárok tartása – amelyekkel sikerült a 19. század elejére kereskedelmi- és piacközponttá válnia a dél-dunántúli térségben.¹ Három fő szárazföldi kereskedelmi útvonal szelte át a baranyai települést, amellyel a város elérte a déli-, a fővárosi-, illetve a nyugati piacokat is.²

A 19. század első feléig Pécssett jellemzően a hagyományos vendégfogadás rendszere működött. Az idelátogatók többsége döntően a kereskedelem résztvevői voltak (árusok, kofák, vásárosok és piacozók), akiken kívül megfordultak még katonai szolgálattevők és egy-egy hosszabb út alkalmával megpihenő átutazók is. Az idegenek, vagyis nem pécsiek legfeljebb néhány napot töltöttek el a városban, ahol alapszükségleteik kielégítése után folytatták útjaikat, feladatukat. Pécsre alig néhány szabadidős utazó tért be ekkoriban, akik valóban azért érkeztek, hogy megnézzék a mediterrán várost; közülük is kiemelkedik Richard Bright és gróf Hofmannsegg látogatása.³

Erre a keresletre alakult ki a pécsi hagyományos vendégfogadás rendszere. A gyakran földszintes, ritkább esetben emeletes fogadók, vendégfogadók, beszállóvendéglők és söntések alkotta szálláshelyek a legtöbb esetben házszerű építmények voltak, letisztult és egyszerű külsővel. Udvarukban istállókat és kocsiszíneket tartottak, míg a vendégterek és vendégszobák az épületen belül voltak. A fogadósokat a „vendéget látni” szemléletmód jellemezte és ők feleltek a szolgáltatások minőségéért, vendégükért is. A szállók alapszükségleteknek feleltek meg; alacsony kapacitás, meleg konyha, biztonságos tiszta vendégszobák, kezdetleges bútorzat, gyertya világítás és fűtés jellemezte őket – utóbbi kettőért jellemzően felárat kellett megfizetni.⁴

A fogadók jellemzően a város egy-egy piaca felé, a Pécsre érkező kereskedelmi útvonalak mellett helyezkedtek el, rendszerint a külvárosi részeken úgy, mint a Szigeti-, Siklósi- és Budai külvárosokban. A Budai városrészben volt a legtöbb szálláshely. Ez nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy az itt lévő marha- és búzapiac bírt a legnagyobb forgalommal a városban. Érdekes, hogy Pécs történelmi belvárosában csupán egy fogadó állt, amely utal a korszak rossz

helyi közlekedési infrastruktúrájára. A legjelentősebb fogadók a Magyar Korona, a Mátyás Király, az Aranyhajó, a Magyar Király, a Hétfejedelem, a Fehér Farkas, és a tanulmányunk tárgyát képező Vendégfogadó a Nádorhoz voltak.⁵

1867-ben, az osztrák–magyar kiegyezést követően Pécsen is megindult egy mintegy 50 éves gazdasági fellendülés. Ez idő alatt a pécsi gazdaság gyökeresen változott meg. Kialakult a modern pénzügyi infrastruktúra, dinamikusan nőtt a gyáripar. Kiemelkedő ipari vállalatok voltak a DGT bányái, a Zsolnay-porcelángyár, az Angster orgona- és harmónium üzem, a Hamerli-kesztyűgyár, a Höfler-bőrgyár vagy éppen a Hirschfeld-sörgyár. Egészen a 19. század végéig Pécs az ország 2–3. legnagyobb borkereskedője volt. Kiépült a piacgazdaság és megerősödött a városi vállalkozói réteg. Egy növekvő jólét jellemezte a város lakóit.⁶

Pécs kereskedelmi jelentősége tovább növekedett, amikor vasúti összeköttetés révén a város bekapcsolódott az országos gazdaság hálózatába. Az utazóközönség többségét továbbra is a forgalmazásban résztvevők alkották. Ugyanakkor a város gazdasági jelentőségének növekedésével megjelentek a különféle hivatalos ügyekkel, politikával, intézkedésekkel foglalkozók is, valamint egyre több szabadidős utazó egyre hosszabb időre látogatott el a baranyai régió székhelyére. A vendégek alapszükségleteiken túl további igényeket támasztottak modern szolgáltatások iránt.⁷

Az 1870-es évektől kezdődően ezt a lehetőséget felismerve több helyi polgár is szállodaépítésbe kezdett, amely a mai értelemben vett modern vendéglátás és szállodaipar alapjait teremtette meg. A tulajdonosokra oly jellemző vállalkozói attitűdöt – amelyben a szállásadás profitszerzési céllal történt a tőke kockáztatásával – belső motivációval, saját személyes céljaik megvalósításával egészítették ki. A vállalkozók többsége főleg helyi polgárok voltak. A felépült szállodák több emeletes, gazdagon díszített épületek voltak, amelyek alapvetően határozták meg a város látképét. Udvarukból eltűntek a kocsiszínek és istállók, helyüket kellemes kertek vették át. A polgárosodáshoz szorosan illeszkedve különféle helyiségekkel, vendéglővel, sörröző-borozóval és kávéházakkal várták vendégeiket. A szállók vendégszobáit pompásan díszítették és olyan magas minőségű szolgáltatásokat kínáltak, mint a személyzeti szobaszervíz, a folyó hideg-melegvíz, az elektromos világítás, a központi fűtés vagy éppen a felvonó megléte.⁸

A szállodák már nem kényszerültek a külvárosokba, hiszen a városban működő bérkocsis rendszer és a fejlődő pécsi közlekedés (villamos) összekötötte a szálláshelyeket a szállóvendégekkel. Ugyanakkor a hotelek mellett egyértelműen megélték a hagyományos vendégfogadók is. Pécsen ez a tradicionális-modern kettőség azért létezhetett, mert a piac nagysága elégséges keresletet támasztott mindkét szereplő számára. 1915-ig a Vadászkiút, a Vadember, a Nemzeti Szálloda, a Pannonia Grand Hotel, és a névváltoztatáson átesett Nádor Szálló épült fel. A szállodák névsorát az 1920–30-as évektől pedig a Hotel Excelsior, a Vasúti Szálló és a Mecsek Üdülőszálló bővítette.⁹

Az I. világháború országosan és Pécs gazdasági életében is jelentős visszaesést eredményezett. A trianoni béke következtében a város hatalmas piacokat veszített, aminek hozományaként sok más ágazat mellett a kereskedelem, és így a vendéglátás lehetőségei is beszűkültek. Újabb gazdasági bővülésre csak 1921 után – a szerb megszállást követően – volt lehetőség. A sorozatos válságok hatására számtalan vállalat működése ütközött folyamatos problémába. A legjobban talán mégis a pécsi vendéglátás, azon belül is a szállodaipar sínylette meg ezt a korszakot, aminek következtében számos szálláshely került bankfüggőségi viszonyba.¹⁰

3. Vendégfogadó a Nádorhoz 1844–1902 között

Most azonban térjünk vissza az 1840-es évekbe, a hagyományos vendégfogadás korába. A városban fellelhető fogadók között gazdasági verseny nem alakult ki, mert a vendéglátás piacának kereslete elég volt a gazdaságos üzemelésre. A fogadók elhelyezkedésének sajátosságából adódóan csak az Aranyhajó Fogadó állt egyedülként a belvárosban, de ez 1846-ban megváltozott a Vendégfogadó a Nádorhoz elnevezésű szálloda megnyitásával. Pécs az 1844–45-ös években a Fő tér (mai Széchenyi tér) keleti oldalán található egyházi területeket árverés útján kívánta értékesíteni. A város ezzel több középületet szeretett volna átadni a folyamatosan növekedő városi lakosság számára. Az elárverezett területen való beruházóknak különféle feltételeknek kellett megfelelniük, cserébe olyan gazdasági támogatásokért, mint például a lokális adómentesség.¹¹

A városi törekvés, valamint a kereskedelmi utak csomópontjában kialakult központi piac szomszédsága kitűnő lehetőséget biztosított Schönherr Eduárd pécsi kereskedő, valamint apósa Stopfer Márton bonyhádi lakos számára, akik megálmodták a Nádor Szálló elődjét. A két vállalkozó a szállodához szükséges telkeket 1844. decemberében (5.910 pengő, 215,5 négyszögöl) és 1845. áprilisában (6.005 pengő, 251 négyszögöl) vásárolták meg. Az építési feltételek elfogadása után megkezdődtek a tervezési- és kivitelezési munkálatok Piatsek József segítségével. *„Piatsek József – híres pécsi építész – egy késő klasszicista épületet tervezett, a földszintjén íves záródású nyílásokkal, a dísztelen emeleti homlokzaton az osztóparkányra állított négy pilaszterrel.”*¹² Az építkezést 1845-ben kezdték el, amelyet egy 39 napos kényszerszünet hátráltatott; az építkezési telken levő plébánialakból a plébános még nem költözött ki. Amint ezt a problémát sikerült orvosolni, a munkálatok annál nagyobb ütemben folytatódtak, és így 1846. október 17-én megnyitotta kapuit a város legújabb szállodája. Igaz, egyelőre még csak a földszinti Nádor Kávéház fogadhatta vendégeit, mivel a szállót október végén nyitották meg.¹³ A József Nádor tiszteletére elnevezett Vendégfogadó a Nádorhoz egyedülálló jelenségnek számított Pécsen; beleillett a korabeli vendégfogadás sajátos rendszerébe, megfelelően a kor minden elvárásának, ugyanakkor túl is mutatott azon. A Nádort joggal nevezik Pécs első valódi szállodájának.

Az épület élenjáróságát bizonyítja, hogy működéséhez bérlőt fogadtak a tulajdonosok, akik hamar felismerték azt, hogy ilyen formában folyamatos passzív jövedelemre tehetnek szert. A legelső bérlő a Schönherr Eduárd által felkért Hohe György volt, aki a fővárosban szerzett hét éves kávéházi tapasztalatot. A 6 évre szóló, 8 pontból álló német szerződés értelmében a bérlő évente 2.000 pengő és 12 császári dukát bérletdíjat fizetett, valamint ő felelt a felépülő komplexum bebútoroztatásáért is. Törekvései feltehetően sikeresnek bizonyultak, amelyet a saját költségén nyomtatott hirdetménye is alátámasztott: *„Hirdetmény. Alulírt Pesti Polgár mély tisztelettel hírül adja a Fő Nemesség Cs. Kir. Katonáság és tisztelt Közönségnek, hogy ő Pécsen a Főtéren a Színház melletti két emeletű 30 díszesen bútorozott Szobákból álló újonnan felépített Vendégfogadót A Nádorhoz Címzett haszonbérbe vette, és semmi költséget nem kimélt, hogy a csinosság kényelem s pompásság a Nagy Kávéházban melly két Teke asztallal ellátott, az ebédlő Teremben, és minden vendégszobákban kitüntető legyen, a csekély megmutatásáért az figyelmének, tisztelt Vendégeknek kegyeit megnyerhesse. A legpompás és legtisztább szolgálatról minden t. ez. Vendég annak bebizonyítását megszerzeni, és minden megbízások az Étkekben, amazoknak legízletesebb elkészítésükben és bő válogatásukban, egyszersmind a legjobb Borokkal úgy a külön Italokkal jutányos ár mellett szolgálni fog. (...)*

Ami a Kávéházat illeti, alulírt különösen hírül adja, hogy eleve gondoskodva vagyon, a tisztelt Vendégeknek ebéd utáni legjobb elkészült kávéval szolgálhasson. Naponta 6 órakor reggel a Kávéház felnyitattik, ahol estvéli 11 óráig minden szempillanatban Kávé, Chocolate, Puisch s más tetőző italokkal, ahol különösen elkészített porhanyó süteményekkel szolgálni fog. Nem különben azon tisztelt Vendégek kik villás reggelizést kívánnak, tisztos szolgálat mellett egy kényelmes hely kijelölve vagyon. Pécssett October h[a]va 24. 1846. legalázatosabb szolgáljuk Hohe György: Vendéglő a Nádorhoz.”¹⁴

Az emeletes épület földszintjén elegánsan bebútoroztatott étterem és kávéház nyílt, amelyekkel a polgárság számára teremtették meg a mindennapi élet színterét. Széles kapun keresztül juthattunk az épület által védett udvarba, ahol istállók és kocsiszínek várták a városba látogatókat; valamint itt kapott még helyet egy kisebb kerthelyiség is a különféle társas összejövetelek részére. A szálloda folyosóit faragott oszlopok díszítették, míg közöttük üveglapokkal tették még egyedibbé a belső teret. A díszítést a vendégszobák esetében sem fogták vissza, amely a falfestésen és a megválogatott bútorokon is látszódott. 30 szobát alakítottak ki a Nádorban, amellyel egészen az 1870-es évekig a legmagasabb kapacitású szállodaként tartották számon Pécssett.¹⁵

A szálloda hamar bekerült a város mindennapi életének körforgásába. A kezdeti sikerek után ugyanakkor a Nádor tekintélye elkezdhetett romlani, ami odáig vezetett, hogy Schönherr és Hohe üzleti kapcsolata teljesen megromlott. A tulajdonos nem volt elégedett a szálloda vezetésével, ezért szerződést bontott. Megfelelő bérlő híján a pécsi kereskedő 1854-ben saját kezébe vette a létesítmény igazgatását. Szokatlan, a korabeli vendégekben fel sem merült látens igények kielégítésére tett próbálkozásai sikertelennek bizonyultak, de biztosan felfigyeltek rájuk. Schönherr innovatív szemléletének és újító szándékának ezévben bekövetkezett, korai halála vetett véget. A Nádort végrendeletében egyetlen fiára, Schönherr Mihályra hagyta.¹⁶

Az ifjú Schönherr sokkal visszafogottabb személyiséggel rendelkezett, mint édesapja. Hiányzott belőle a folyamatos fejlesztés iránti igény. A vendéglős feladatait maximálisan elvégezte és a szállodát sikeresen üzemeltette, bár nem tartott lépést a folyamatosan alakuló környezettel. A Nádor számtalan társas eseménynek adott otthont vezetése alatt. A századfordulóra az épület állaga viszont leromlott, az 1870-es évektől egyre több versenytárs jelent meg, és megváltoztak a fogyasztói szokások, igények is. A nehéz helyzetre való tekintettel a tulajdonos felülbírált korábbi álláspontját, és 1897-től neves pécsi szakembereket bízott meg az egyes vendéglátói üzemek vezetésével. Így került be például a Nádor Kávéház bérlőinek sorába Skrobai István, Büttner József (volt főpincér) vagy éppen Weindorfer János. A Nádornak nem kedvezett Schönherr Mihály 1901. október 6-án bekövetkezett halála sem.¹⁷

A családi örökség jó kezekbe került. Az új tulajdonosok Schönherr Erzsébet (Mihály lánya) és férje Perczel Béla (főszolgabíró és zománccgyáros) lettek, akik úgy gondolták, hogy a hagyományos felfogás helyett új módszerekkel kell az egykor úri közönséget kiszolgáló Nádort újjáéleszteni. Munkásságuk eredményeképpen új fejezet kezdődhetett el a szálloda életében.

4. A Nádor Szálló feltámadása és korai élete 1918-ig

Az új tulajdonosok a szálló teljes átépítése és korszerűsítése mellett döntöttek. A szálloda tervezője a korszak egyik legismertebb pécsi építésze, Schlauch Imre volt, akinek munkáját Schaf-

fer Ignác Béla vendéglátói szaktanácsadó egészítette ki. Schaffer – a majdani bérlő – javaslatára a tervezőcsapat Budapesten tett látogatásával tapasztalatokat gyűjtött, mert egy fővárosi színvonalon üzemelő létesítményhez újítások kellettek. A később megvalósuló innovációk bevezetéséhez a budapesti Rákóczi úti Pannónia Szálloda szolgált alapul.¹⁸ A régi Nádor lebontását 1902. február 17-én kezdték el. A korabeli állapotokat mutatja, hogy a városnak kártevő irtót kellett felfogadnia.¹⁹ A kortárs sajtóban olvashatjuk, hogy az utolsó hétvégén a Nádor Kávéházban búcsúestélyeket rendezett az akkori bérlő, Weindorfer János.²⁰ Az átépítést a pécsi lakosság is maximálisan támogatta. Egy másik cikkből kiderül, hogy a régi szálloda felett eljárt az idő, és a felértékelődött belvárosnak, és így Pécs városának is kijárt már egy ehhez méltó szálloda.²¹

Szinte rekordidő, nyolc hónap alatt építették fel a város ekkori leggrandiózusabb szállodáját, amely 1902. október 18-ára készült el. Az engedélyeztetés és az utómunkálatok befejeztével, az ünnepélyes megnyitóra november 20-án került sor. A szállodai komplexumról egy 1902. novemberi cikk a következőket írja: *„Pécs legújabb látványossága a teljesen újjáépített régi „Nádor“ szálloda. (...) Az idegenforgalom sokat nyer e pompás új szállóval, melynek pazar berendezése még a fővárosi szállodákat is fölülmúlja. Az új „Nádor” szállóval Pécs legnagyobb terének, a Széchenyi tér külső képe is sokat nyert, mert az épület hatalmas méreteivel ezen tér amúgy is nagyvárosi jellegét nagyban emeli. Az előcsarnokba belépve mindjárt feltűnik az összes helyiségek szerencsés elhelyezése. Szemben a főbejárattal van a mozgatható üvegfedélzettel ellátott téli kert, mely világvárosi mintára készült. (...) Az előcsarnoktól balra a tágas fölépcső vezet fel a szálló első és második emeletére, míg a földszinten mindjárt a bejárattal jobbra a tágas és világos kávéház, mely méreteivel Pécs amúgy is pompás kávéházait is fölülmúlja, balra pedig az utcai tágas pilseni söröző fekszik. Ha e két helyiség részletes leírásába bocsátkoznánk, meg kellene a kitűnő szellőző- és fűtő készüléken kívül még számos, itt először alkalmazott újításról emlékeznünk, de bízunk annak legcélszerűbb berendezését Schaffer I. B. az egész épület bérlőjének szakismeretére. (...) Az ő finomult ízlését hirdeti az a páratlan eleganciával és kényelemmel berendezett 56 szoba is, melyek villanyvilágítással ellátva mérsékelt árak mellett állanak az utazó közönség rendelkezésére. A szálloda számos mellékhelyisége közül megemlítjük a kényelmes fürdőszobát, mely csak a vendégeknek áll rendelkezésére. Ki ilyen körültekintő figyelemmel rendezte be ezen szállodát, az természetesen kávéházában és éttermében is a nagyvárosi kényes igényeket kielégítő kiszolgálást honosít meg.”*²² Az egyedülálló, romantikus stílusú épület kivitelezésében szinte kivétel nélkül csak pécsi vállalkozók vettek részt; mintha mindenki egy közös városi projektnek tartotta volna a Nádort, amivel Pécs legjavát szerették volna kifejezni. Egyedül a bútortzat származott Horvátországból és Bécsből, amelyet a gyors leszállítás miatt választott a bérlő. Emiatt sajnós a városi iparosok nehezteltek is Schafferre, amelyet a pécsi újságírás sem hagyott szó nélkül.²³

A Nádor Szálló a pécsi vendéglátás legkiemelkedőbb szálláshelyévé avanzsálódott. Híre nemcsak a régióba, de az egész országba is eljutott. A Perczel és Schaffer alkotta páros visszaadta a szállodának azt a hírnevet, amelyet megérdemelt. Megnyitása után a Nádor rengeteg nyilvános estélynek, összejövetelnek, ünnepségnek adott otthon, szobáit rendszeresen felkeresték a városba érkező politikusok, polgárok és magasabb jövedelemmel rendelkezők. Az egyik legjelentősebb esemény az lehetett, amikor Habsburg József főherceg látogatott el Pécsre; kérdés sem volt, hogy hol töltse az éjszakát.²⁴ A Nádor társadalmi jelentősége megkérdőjelezhetetlen volt; neve egyet jelentett a kultúrával, az újításokkal, az információval.²⁵

A komplexum sikerességéről tanúskodik a bérlő Schaffer Ignác Béla 1905-ös hagyatéki leltára, amelyből több mindenre lehet következtetni. Egyrészt, a szálloda valóban egyedülálló volt a maga korában; az eleganciát és a pompát tükrözte minden elem, amelyeknél nem számított a pénz. Másrészt, ha a cselekvő-szenvedő állapotokat összehasonlítjuk egymással, egy mintegy 10.663 korona 3 filléres tiszta hagyatékot tudunk megállapítani, amely igen jelentős volt.²⁶

Sajnos az újjászületett Nádor szárnyalásának a kiváló szakember, Schaffer halála vetett véget. Innovatív és újító szemlélete, professzionális hozzáállása hozzájárult a szálloda hírnevének növekedéséhez, ami viszont halálózása után megtört. A szálló forgalma visszaesett, látogatottsága csökkent, a tulajdonosok és bérlők nehézségekkel néztek szembe. A kezdetben Schaffer özvegye bérelte intézmény hamar gazdát cserélt, 1908–1911 között ifj. Krausz Béni, majd Pain Emil voltak a bérlők. Utóbbi egészen 1918-ig vezethette a szállodát, amikor is tulajdonosváltás következett be.²⁷

5. A Nádor működése a két világháború közötti időszakban

A stabilan üzemelő Nádor működésében feltételezhetjük, hogy problémák léptek fel, ami tovább romlott az első világháború alatt (idegenforgalom visszaesése, piacok megszűnése, a gazdaság beszűkülése stb.). A kilátástalan helyzet tükrében racionális döntésnek bizonyulhatott a szálloda értékesítése. A Nádort 1918-ban Szigethy Ede vásárolta meg.²⁸

Szigethy fiatalkori katonai szolgálatát Pécsen töltötte, majd diplomaták mellé került. Az ifjú hadiszolgálati során megkeresett pénzéből, leszerelését követően kisebb kocsmákat bérelt. Miután ezeket rendre sikeresen és eredményesen vezette, egyre nagyobb és népszerűbb vendéglátóegységek igazgatását tűzte ki célul. A fiatal vendéglős folytonosan növekvő szaktudásának első komolyabb kihívása az Aranyhajó szálló irányítása volt, amelyet sikeresen megvalósított. Szigethy gyarapodó vagyonát az első világháborús események tovább növelték; felismerve a lehetőséget a hadi élelmezésben, sertéshizlaldái jó befektetésnek bizonyultak. 1918-ban Szigethy Ede vendéglátói tapasztalata, vállalkozói viselkedése és meglévő tőkéje lehetővé tette számára, hogy 880.000 koronáért megvásárolja a Nádor Szállót Perczel Bélánétól, és teljes berendezését Pain Emiltől.²⁹

A háborút követően hatalmas gazdasági visszaesés következett. A mindennapokban fellépő infláció és lassan stabilizálódó gazdaság minden vállalatot próbára tett, még a legnagyobb és legtükrösebb vállalkozókat is. Szigethy korábbi szilárd pénzügyi helyzete kezdetben még tartotta a lépést a romló környezetben, és 1920-ban még 50.000 Korona adót vetett ki rá a város.³⁰ A vállalkozások alapvető működése vált kétségessé, aminek következtében egyetlen megoldást a külső tőkebevonás jelentett. Ebben az időszakban rengeteg vállalkozás adósodott el. A pénzügyi szereplők egyre nagyobb befolyással bírtak a gazdaság egészére nézve.³¹

A fentiek alól a Nádor sem húzhatta ki magát, működéséhez új források kellettek. Annál is inkább, mert a háború után 1918–1921 között Pécs szerb megszállás alá került, amely tovább rontotta az amúgy is kilátástalan környezetet. Az okkupáció célja a város elfoglalása, kapacitásainak kihasználása volt. A megszálló csapatok központja a Nádorban volt. (Általában a katonai és a politikai tisztek előszeretettel szálltak meg a szállodában.) Érdemi fellendülésre csak 1921 után, a nemzeti csapatok bevonulása után lehetett számítani.³²

A dunántúli város felszabadulása után Szigethy Ede belátta, hogy nem képes tovább finanszírozni a Nádort; úgy gondolta, hogy a szállodát társasági formában kell tovább igazgatni, amellyel tőkéhez juthat, önállóságának részleges feladása mellett.

A háború után Pécssett – más ágazatokkal szemben – a kereskedelemmel foglalkozók száma mintegy 20%-kal növekedett. Hátterében az állt, hogy az eladósodás következtében a bankszektor jelentős tőkefelhalmozásra tett szert, amely pénzt más ágazatokban fektetett be. Ennek következtében sok olyan részvénytársaság jött létre, amelyek nagykereskedelemmel foglalkoztak és a bankok érdekszférájába tartoztak. A társaságok működése azért volt fontos, mert a helyi piacokon túl megyei, vagy akár regionális szinten is működtek, egy olyan korszakban, amelyben Pécs a túlélésre törekedett. Ilyen rt. volt az 1922-ben megalakult Dunántúli Szálloda és Élelmiszerüzemi Rt. (továbbiakban: DSZÉ Rt.) is, amely a térség számos vendéglátó helyének igazgatásáért felelt. 1923-ban bérbe vette a Nádort, illetve a mellette lévő Pannonia Grand Hotelt is. Ekkortól kezelték először a Nádor–Pannonia szállodákat egy komplexumként. A 10.000.000 korona alaptőkével jegyzett társaság a Dunántúli Bank Rt. érdekeltségébe tartozott, de 1923-tól a Pannónia Sörfőző Rt. is folyamatos befolyáshoz jutott. A DSZÉ Rt. igazgatósági tanácsába Szigethy Ede szakmai igazgatóként került, elismert vendéglátós szaktekintélye okán.³³

A Nádor működésében várt stabilizáció azonban elmaradt; számtalan alkalmazotti gond jelentkezett és az épület karbantartási munkálatainak elmulasztása is problémát okozott.³⁴ Az átmeneti megoldásként szánt DSZÉ Rt.-t 1928-ban felvásárolta a Pannónia Sörfőző Rt. mintegy 128.000 pengőért. Az új részvénytársaság, vagyis a pécsi sörgyár felismerte azt a lehetőséget, ha felvásárolja a vendéglátóegységeket tömörítő vállalatot, akkor kizárólagos forgalmazó helyekre tehet szert saját termékeinek értékesítésére.³⁵ A sörgyár, akárcsak megannyi másik vállalkozás is, próbálta túlélni ezt az időszakot. A nagymúltú gyár söripari termékei mellett jéggyártással is foglalkozott, amely utóbbi főtevékenységgé vált az ínséges időkben. Belátható, hogy a piacszerzési lépés teljesen logikus volt.³⁶

Az 1929–33 közti gazdasági válság idején a Nádor sorsa megpecsételődött. 1932-ben Szigethy Ede olyannyira eladósodott, hogy nyugdíjaztatását kérte. A DSZÉ Rt. vezette vendéglátó helyiségek élére Weisz Ferenc került.³⁷ 1933-ra a DSZÉ-t felszámolta a Pécsi Pannónia Sörfőző Rt. Sajnos a nyugdíjba vonult Szigethynek nem sikerült rendeznie a nagyjából 400.000 pengő tartozását, így ellene a Pécsi Takarékpénztár 1934. január 9-én árverést kért, aminek következtében a Pécsi Sörgyár Rt. 250.100 pengőért vásárolta meg a Nádor Szállót. A volt igazgató későbbi éveiről nincs tudomásunk, 1938-ban hunyt el.³⁸

A válság után újabb fellendülés indulhatott meg, amire nagy szüksége volt Pécs gazdaságának. Ebben hatalmas szerepe volt a városnak magának, amely az 1930-tól kezdődően tudatosan kezdte el fejleszteni saját idegenforgalmát, turizmusát. Ebben az időszakban számtalan infrastrukturális fejlődést eszközöltek, elsősorban a közlekedésben (gyors vonatok, repülőgép összeköttetés, autóbusz forgalom a főváros között stb.).³⁹ Az évenként tarthatott vásárok számát megemelték 12-re, amivel a városba látogatók forgalmának növekedésére számítottak.⁴⁰ Az országban az elsők között Pécssett állítottak fel egy olyan szervezetet, amely a város turizmusát vizsgálta. A komité a 30-as évek első felében határozta meg a belváros kulturális- és örökség turisztikai elemeit, illetve ekkortól kezdődően hangsúlyozták a Mecsek, és így a panoráma, a természet és a város szépségét. Valamint, ne felejtjük el megemlíteni azon marketing törekvé-

seket sem, amelyekkel Pécs népszerűsítése vette kezdetét; filmek, képek, képeslapok, brossurák, matricák stb. A tudatos és folyamatos fejlesztésnek hála Pécs idegenforgalma növekedett és egyre nagyobb számban fordultak meg városunkban akár országos, akár külföldi viszonylatról is beszélünk.⁴¹

Ennek ellenére nem rendeződött a Nádor sorsa: épületének állaga folyamatosan romlott, habár felújítására több ígélet és terv is született.⁴² 1938-ra olyannyira leromlott a szállodai komplexum állaga, hogy a kávéházi és éttermi helyiségeket be kellett zárni.⁴³

A felújítás elkerülhetetlenné vált, amit a sörgyár is belátott. 1938-ra mintegy 100.000 pengős beruházást végrehajtva az új bérlővel, Deim Ernővel együtt ismét felújították a Nádor komplexumot. „(...) *A megszűnt Nádor kávéház újjászületett és annak volt ma a megnyitója és sajtóbemutatója. (...) A régi Nádor épületének átalakításába a pécsi Pannónia sörgyár 80 ezer pengőt fektetett be, amit az új bérlő a belső berendezésekre még további 20 ezer pengővel toldott meg. A kávéház mellett feléledt a Nádor Söröző is, megmaradt a Nádor Étterme, átalakított formában és modern mezt öltött a régi Fészek Grill is. A kávéház hatalmas ablakaival, gumipadlójával és vadonatúj berendezésével barátságos, meghitt helyiség. (...) A márványsztalokon kivétel nélkül abrosz, virág. Az étterem szintén teljesen új. Abrosz, szőnyeg és virág teszi itt is meghitté a tartózkodást. Minden új, finom, diszkrét, elegáns az utolsó szögig. Egy újítás is fogadja itt a pécsieket, amennyiben az étterem ebéd után kávéházzá, azaz caffè restaurant-tá változik át. (...) A kávéház és étterem között foglal helyet a Kertész dzseszbend, amely a tánczenét szolgáltatja. (...) A régi Kétkerem is teljesen újjá alakult, hasonlóan a bridgeterem is. Nyolctíztagú társaság számára még külön szeparé áll rendelkezésre hangulatosan, minden kényelemmel. A kávéház játéktermében új billiárdasztal és a játékasztalok valóságos sora várja a szórakozni. (...) A Nádor Söröző ragyogó berendezése mellett olcsóságával tündököl. Itt olcsó menü és zónarendszer dívik. A Fészek Grill a nagyvárosi bárók minden kellékével rendelkezik. A közepén szabad térség a táncolók részére, körülötte pedig szőnyeges pódium, kényelmes fotőjökkel és asztalokkal. Szemkápráztató fényeffektusok, vázák, szobrok, festmények, bárpult és bárszékek teszik teljessé a berendezést.*” – írta a helyi sajtó.⁴⁴

Habár a Nádor működése nem volt problémamentes, mégis a háborúk között a város kulcsfontosságú közéleti és kulturális helyszíne volt: estélyek, bálók, politikai viták, meghatározó döntések, híres személyek, és megannyi más kapcsolható a szállodához. A pécsi polgárság élettere volt a Nádor Kávéház, amely próbált lépést tartani a társadalmi igényekkel. Jelentőségeről így írtak: „*A Nádor kávéházában csendes vendégek böngészik az újságot muzikaszó mellett. Egy-két idegen, aki a szállodai szoba ridegségéből idemenekült, vagy köszvényes családapák, akiket a készülő időváltás úgy sem hagyta aludni. Az étteremben már mozgalmasabb a kép. Hosszú asztalnál bankettező-társaság.*”⁴⁵

6. Összegzés: a Nádor szálló jelentősége fennállásának első évszázadában

A pécsi Nádor Szálló egyedülálló szálloda volt a piacgazdaság korában. 1846-ban a Vendégfogadó a Nádorhoz a hagyományos pécsi vendégfogadás rendszerében megfelelt és túlmutatott az adott kor elvárásain innovatív és újító szemléletével. A modern pécsi szállodaipar előhírnökéként tarthatjuk számon. A dualizmus korában az erősödő idegenforgalom és a szaporodó modern szállodák (versenytársak) miatt 1902-ben a Nádort újjáépítették. A mintegy nyolchónapos felújítás után a Nádor Szálló Pécs legmodernebb és legmagasabb minőségű szállodájává vált, a

hazai vidéki vendéglátás elismert egysége volt. A folyamatosan növekedő vendégforgalomnak először az első világháború vetett véget, amit súlyosbított a három évig tartó szerb megszállás is. Az inflációs mélyvölgyek és az elhúzódozó konszolidáció során 1923-ban banki tőke bevonására került sor a Dunántúli Szálloda és Élelmiszerüzemi Részvénytársaság révén. 1928-ban a Pannónia Sörgyár Részvénytársaság lett a többségi tulajdonos. A gazdasági világválság következtében a szálloda működése egyre nehezebbé vált, állaga újra leromlott, így felújításra szorult. 1938-ban a tulajdonos pécsi sörgyár és új bérlője ismét felújította a szállodát. 1945 után a szállodát államosították és közös komplexumként kezelték a Pannonia Grand Hotellel, a mai Palatinus Szállodával együtt. A tervgazdaságot is túlélte Nádor egészen az 1990-es évekig szállodaként funkcionált. Az időszerű felújítások elmaradása és a pénzhiány ellenére az épület még mindig áll a Széchenyi tér 15. szám alatt.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Antalfy Gyula [1982]:** Reformkori magyar városrajzok. Panoráma Kiadó. Budapest.
- Babics András [1931]:** Adalékok Pécs város küzdelméhez a szabad királyi városi rangért. Pécs és földesura viszonya a XVIII. század első felében. Taizs József könyvnyomdája. Pécs.
- Bácskai Vera–Nagy Lajos [1984]:** Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bezerédy Győző [1983]:** A városkép és városszerkezet alakulás Pécsen. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás 1982. Baranya Megyei Levéltár. Pécs. 265–293. old.
- Borsy Judit [2010]:** 3. Ipari kisüzemek, vendéglátás. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921) – Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 15. Baranya Megyei Levéltár. Pécs. 71–144. old.
- Bright, Richard [1818]:** Travels from Vienna through Lower Hungary; with some remarks on the state of Vienna during the congress, in the year 1814. Edinburgh. Printed for Archibald Constable and Company. Elérhetőség: <https://books.google.hu/>. 575–592. old.
- Gál Zoltán [2005]:** A pécsi magánbankárok felemelkedése és bukása a 19. század derekától az 1930-as évekig. In: Szirtes Gábor–Vargha Dezső (szerk.): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pro Pannónia Kiadó. Pécs. 35–54. old.
- Gonda, Tibor–Kaposi, Zoltán [2022]:** Innovative tourism development in a Hungarian regional centre in the 1930s. In: Journal of Tourism History. Vol. 14. Issue 2. Elérhetőség: <https://www.tandfonline.com/>. 202–214. old.
- Harcos Ottó [1973]:** A Pécsi Pannónia Sörgyár története. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Baranya megyei Szervezete. Pécs.
- Hofmannsegg, Johann Centurius [1800]:** Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Originalbriefen. Göttingen. Elérhetőség: <https://books.google.hu/>. 48–81. old.
- Kaposi Zoltán [2006]:** Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara. Pécs.
- Kaposi Zoltán [2017]:** Pécs gazdasági helyzete a 19. század közepén. In: Közép-Európai Közlemények. A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány, és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata. 10. évf., 2. szám. 7–22. old.
- Kaposi Zoltán [2022]:** Pécs gazdasági fejlődése 1867–1914. In: Kaposi Zoltán–Vonyó József (szerk.): Pécs története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918). Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó. Pécs. 103–192. old.
- Kaposi Zoltán [2023]:** Válságból válságba. A pécsi kereskedelem változásai 1921–1930. In: Közép-Európai Közlemények. A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány, és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata. 16. évf., 1. szám. 9–26. old.

- Kiss Géza [1976]:** A reformkori Pécs ábrázolása a korabeli irodalomban. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás 1974–1975. Baranya Megyei Levéltár. Pécs. 233–248. old.
- Kovács Lajos [2000]:** Kanyargós utcák, görbe esték. A pécsi bohémvilág a századfordulón. Pro Pannónia Kiadó. Pécs.
- Lengyel György [1989]:** Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Magvető Kiadó. Budapest.
- Lenkei Lajos [1922]:** Negyven év Pécs életéből. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Rt. Pécs.
- Magyar Compass [1922]:** Nagy Magyar Compass (Azelőtt Mihók-féle) 1920/21 XLVIII. évfolyam az 1922-ik évre. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv. II. rész: biztosító-, ipar- és közlekedési vállalatok, állam és városok pénzügyei. Stephaneum nyomda. Budapest.
- Magyar Compass [1925]:** Nagy Magyar Compass (Azelőtt Mihók-féle) 1922–1924 XLIX. évfolyam az 1925-ik évre. Pénzügyi és kereskedelmi évkönyv. II. rész: biztosító-, ipar- és közlekedési vállalatok, állam és városok pénzügyei. Stephaneum nyomda. Budapest.
- Márfi Attila [1996]:** Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Pécs Története Alapítvány. Pécs.
- Pécs Lexikon [2010]:** Romváry Ferenc (szerk.): Pécs Lexikon I.–II. kötet. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft. Pécs.
- Pécs története [2022]:** Kaposi Zoltán–Vonyó József (szerk.): Pécs Története VI. Iparosodás – polgárosodás. Pécs a dualizmus korában (1867–1918). Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó. Pécs.
- Siptár László [1996]:** A Pécsi Takarékpénztár rövid története (1845–1948). In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 2–3. Pécs Története Alapítvány. Pécs. 55–66. old.
- T. Mérey Klára [1985]:** Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Trebbin Ágost [2006]:** A pécsi Nádor Szálló regénye. Fejezetek egy pécsi szálloda történetéből 1846–1988. Házmaster '98 Kft. Pécs.
- Vámos Eszter [2022]:** Szabadidő és szórakozás a két világháború közötti Pécsen (1921–1941). A pécsi középosztály és az alsóbb társadalmi rétegek szabadidő eltöltésével kapcsolatos szokásai és lehetőségei, Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Interdiszciplináris Doktori Iskola „Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Programja. Pécs.
- Varga Patrik Zsolt–Kaposi Zoltán [2023]:** A modern szállodaipar létrejötte Pécsen a XIX–XX. század fordulóján. Turizmus Bulletin. 23. évf., 4. szám. 40–47. old.
- Vörös Márton [1963]:** A Széchenyi tér regénye. Pécs M. J. Város Tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya. Pécs.

Sajtóforrások

- 8 órai Ujság:** [1921. 08. 25]: Gosset ezredes kényszerítette a szerbeket Pécs kiűritésére. Budapest.
- Dunántúl:** [1911. 06. 17]: Hírek. József főherceg Pécsen; [1918. 11. 15]: Pécs megszállása; [1920. 02. 11]: Egy jó házból...; [1920. 12. 10]: Újabb adókvetés; [1928. 03. 04]: A Dunántúl szállodai és élelmiszerüzem r. t.; [1930. 06. 05]: Július 1-ig érvényesek...; Nagyszabású kereskedelmi...; [1930. 06. 15]: Szigethy Ede érdekes életútja a pécsi Nádor Szállóig; [1934. 01. 10]: Elárverezték a Nádor Szállót; [1934. 10. 10]: Budapest-Pécs: 3 és 3/4 óra; [1938. 02. 28]: Meghalt Szigethy Ede, a Nádor szálló volt tulajdonosa; [1938. 10. 14]: Ujra megnyílt a modernizált Nádor. Pécs.
- Munkás:** [1922. 10. 04]: Egy szolid, jobb...; [1921. 05. 14]: Két jobb házból való... Pécs.
- Uj Nemzedék:** [1938. 03. 25]: Szomorú aktus. Budapest.
- Uj Pécsi Ujság:** [1902. 09. 15]: A Nádor bérlő kér; [1902. 11. 20]: Az ujonnan épült... Pécs.
- Pécsi Est:** [1922. 04. 25]: A Pannóniát és Nádort a Dunántúli Szállodai és élelmiszerüzemi RT. ... Pécs.
- Pécsi Figyelő:** [1878. 10. 05]: A „Fuchensprung”; [1902. 02. 16]: Bucsuzás a Nádortól. Pécs.
- Pécsi Közlöny:** [1902. 02. 05]: A Nádor szálloda újjáépítése; [1902. 02. 12]: Pécs város (hamenelli) patkányfogója; [1902. 11. 19]: Pécs legújabb látványossága; [1905. 05. 06]: Wilikoff hangversenye. Pécs.
- Pécsi Lapok:** [1922. 04. 23]: Vendéglőket és szállodákat bérlő részvénytársaság; [1923. 06. 29]: Pécs éjszakája. Pécs.
- Pécsi Napló:** [1893. 04. 06]: A pécsi technikusok; [1902. 02. 02]: A Nádor-szálloda utolsó napjai; [1902. 02. 19]: Az új Nádor szálloda; [1902. 08. 27]: A kinek nem inge, ne vegye magára; [1902. 11. 19]: Szállodáink és az idegenforgalom; [1905. 12. 17]: Schaffer. I. Béla meghalt; [1918. 08. 02]:

Gazdát cserélt pécsi házak; [1932. 07. 19]: Szigethy Ede ur nyugalomba...; [1935. 07. 16]: Elkészült a város ajándék-kulcsa; [1938. 10. 14]: Deim Ernő vezetésével megnyílt a modernizált Nádor. Pécs.

Levéltári források: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára (MNL BaVL):

- MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 2935/1935 [1844. 12. 30]:** A Nádor Szálló teljes építési iratai, tervrajzai, a terület árverezési lajstromai 1844-ből, és a teljes épület átépítési története 1844–1935. pp. 1–80.
- MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 6701/1939 [1939. 02. 18]:** A Pannónia Sörfőző Rt. újabb beadványa a Nádor Szálló restaurálásával kapcsolatban, az ehhez kapcsolódó munkák számlaival, tervrajzaival együtt. pp. 1–213.
- MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 9892/1937 [1937. 10. 05]:** A Pannónia Sörfőző Rt. a Nádor Szálló restaurálásával kapcsolatos kérvényének ügye, az ehhez kapcsolódó munkák számlaival, tervrajzaival együtt. pp. 1–20.
- MNL BaVL IV. 1409. b. 5041/1919 [1906. 01. 08]:** Schaffer Ignác Béla szállodás, kávéházas és vendéglős halálának hagyatéki leltára. pp. 1–45.

JEGYZETEK/NOTES

- ¹Bácskai–Nagy [1984]; Babics [1931]
- ²Kaposi [2017] 8–9. old.
- ³Kaposi [2022] p. 170; Bright [1818] pp. 575–592; Hofmannsegg [1800] 48–81. old.
- ⁴Pécs Története [2022] pp. 17–22; Bezerédy [1983] pp. 265–293; Antalffy [1982] pp. 73–82.
- ⁵Pécs Lexikon [2010]; Kovács [2000] 41–43. old.; Kiss [1976] pp. 239–240.
- ⁶Kaposi [2022]; Kaposi [2006]
- ⁷Pécs Története [2022]; Pécs Lexikon [2010]
- ⁸Borsy [2010] 135–144, old; Kovács [2000]; Lengyel [1989]
- ⁹Varga–Kaposi [2023]; Pécs Lexikon [2010]; Kovács [2000]
- ¹⁰Kaposi [2006] pp. 176–180; Trebbin [2006] pp. 23–50; Gál [2005]; T. Mérey [1985]; Lenkei [1922]
- ¹¹MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 2935/1935 [1844. 12. 30]
- ¹²Pécs Lexikon [2010] p. 10; Kovács [2000] 46. old.
- ¹³Trebbin [2006] 6–10. old.
- ¹⁴Kovács [2000] pp. 46–48; Márfi [1996] 146–147. old.
- ¹⁵Trebbin [2006] pp. 5–10; Kovács [2000] 46–47. old.
- ¹⁶Pécs Lexikon [2010] pp. 10–11; Trebbin [2006] p. 11.
- ¹⁷Kovács [2000] pp. 46–48; Pécsi Napló [1893. 04. 06]; Pécsi Figyelő [1878. 10. 05]
- ¹⁸Trebbin [2006] pp. 23–24; Pécsi Közlöny [1902. 02. 05]
- ¹⁹Pécsi Közlöny [1902. 02. 12]
- ²⁰Pécsi Figyelő [1902. 02. 16]
- ²¹Pécsi Napló [1902. 02. 02]; Pécsi Napló [1902. 02. 19]
- ²²Uj Pécsi Ujság [1902. 11. 20]; Pécsi Közlöny [1902. 11. 19]
- ²³Pécsi Napló [1902. 11. 19]; Uj Pécsi Ujság [1902. 09. 15]; Pécsi Napló [1902. 08. 27]
- ²⁴Dunántúl [1911. 06. 17]
- ²⁵Vámos [2022]; Pécsi Közlöny [1905. 05. 06]
- ²⁶MNL BaVL IV. 1409. b. 5041/1919 [1906. 01. 08]
- ²⁷Trebbin [2006] pp. 27–31; Kovács [2000] p. 51; Pécsi Napló [1905. 12. 17]
- ²⁸Vörös [1963] p. 196.
- ²⁹Trebbin [2006] pp. 31–32; Pécsi Napló [1918. 08. 02]; Dunántúl [1930. 06. 15]; lásd még: Kaposi [2006]
- ³⁰Dunántúl [1920. 12. 10]
- ³¹Gál [2005]; Siptár [1996]
- ³²Dunántúl [1918. 11. 15]; 8 órai Ujság [1921. 08. 25]
- ³³Kaposi [2023]; Magyar Compass [1925] p. 547; Magyar Compass [1922] p. 1405; Pécsi Lapok [1922. 04. 23]; Pécsi Est [1922. 04. 25]
- ³⁴Munkás [1922. 10. 04]; Munkás [1921. 05. 14]; Dunántúl [1920. 02. 11]
- ³⁵Dunántúl [1928. 03. 04]
- ³⁶Harcos [1973] pp. 129–137
- ³⁷Pécsi Napló [1932. 07. 19]
- ³⁸Dunántúl [1934. 01. 10]; Dunántúl [1938. 02. 28]
- ³⁹Dunántúl [1930. 06. 05]
- ⁴⁰Kaposi [2023]
- ⁴¹Gonda–Kaposi [2022]; Pécsi Napló [1935. 07. 16]; Dunántúl [1934. 10. 10]

⁴² MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 9892/1937 [1937. 10. 05]

⁴³ Uj Nemzedék [1938. 03. 25]

⁴⁴ MNL BaVL IV. 1406. h. „F” 6701/1939 [1939. 02. 18]; Dunántúl [1938. 10. 14]; Pécsi Napló [1938. 10. 14]

⁴⁵ Pécsi Lapok [1923. 06. 29]; lásd még: Vámos [2022]